

Лекція з теми «Відшкодування шкоди за законодавством України та країн ЄС»

4 години

План:

1. Зобов'язання з відшкодування шкоди: загальна характеристика
2. Принципи європейського деліктного права
3. Окремі спеціальні делікти.

1. Зобов'язання з відшкодування шкоди: загальна характеристика

Основна функція таких зобов'язань – компенсаційно-відновлювальна, яка забезпечує особі, що зазнала шкоди, відновлення її майнових і особистих немайнових прав і благ.

Суб'єктом відповідальності є особа, яка заподіяла шкоду (громадянин, юридична особа).

Ознаки деліктної відповідальності:

- 1) їх дія розповсюджується як на майнові, так і на особисті немайнові правовідносини, хоча відшкодування шкоди завжди має майновий характер;
- 2) вони виникають внаслідок порушення абсолютних прав як майнових (права власності), так і особистих немайнових (життя, здоров'я тощо);
- 3) такі зобов'язання мають недоговірний характер, вони виникають на підставі закону;
- 4) незалежно від особи – заподіювача шкоди або потерпілого, а також від змісту шкоди, завдана шкода **відшкодовується в повному обсязі**. В деяких випадках розмір шкоди може бути збільшений (ст. 1208 ЦК України).

Підстави деліктної відповідальності:

- 1) наявність шкоди (розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому). Визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для поновлення пошкодженої речі (ст. 1192 ЦК України);
- 2) протиправність, яка може виражатися у протиправних діях або протиправній бездіяльності. Заподіяння шкоди правомірними діями за загальним правилом не спричиняє відповідальності. Однак законом передбачені випадки відшкодування шкоди і в разі заподіяння шкоди правомірними діями (наприклад, рятувальниками при здійсненні права на самозахист, в стані необхідної оборони, крайньої необхідності тощо);
- 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою заподіювача шкоди і шкодою.

Для встановлення існування причинного зв'язку слід довести, що:

- а) протиправна поведінка передувала настанню шкідливих наслідків;
- б) шкідливі наслідки є результатом протиправної поведінки;
- в) вина, форма вини заподіювача шкоди при розгляді спорів значення не має, винятки із цього можуть встановлюватись лише законом (наприклад, відшкодування шкоди завданої органами державної влади, органом влади АРК,

органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами при здійсненні ними своїх повноважень). Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого розмір відшкодування зменшується.

Відмінності договірної відповідальності від недоговірної:

1) недоговірна відповідальність виникає з імперативних норм, що виключає можливість їх зміни на розсуд сторін і спрямована на боротьбу з правопорушеннями та усунення наслідків правопорушень;

2) недоговірна відповідальність виникає із правоохоронних відносин, а договірна – із регулятивних;

3) основним принципом деліктного зобов'язання є принцип повного відшкодування шкоди, зменшення розміру відшкодування шкоди може відбуватися як виняток і лише за рішенням суду; в договірних зобов'язаннях розмір відшкодування збитків може бути обмеженим як умовами договору, так і за законом;

4) шкода є обов'язковою умовою виникнення недоговірної відповідальності, відповідальність за порушення договору, якщо він забезпечений неустойкою, може наставати навіть і за відсутності збитків у майновій сфері кредитора;

5) деліктні зобов'язання не знають відповідальності за чужу вину; навіть якщо батьки несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їх неповнолітніми дітьми, має бути доведена вина батьків у правопорушенні, що сталося. Договірна відповідальність може застосовуватися до боржника за правопорушення, скоєне третьою особою (гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язань боржником);

6) відшкодування шкоди в недоговірних зобов'язаннях, як правило, відбувається на солідарних засадах, що викликано необхідністю створення більших гарантій відшкодування шкоди, заподіяної поза договором, у договірних – використовується часткова відповідальність, яка викликана потребою справедливого розподілу обсягів відповідальності до кожного з правопорушників відповідно до вини кожного у скоєному правопорушенні;

7) у випадках відповідальності за договором, як і у випадках недоговірної відповідальності, законодавець виходить з принципу наявності вини контрагента або особи, яка заподіяла шкоду.

Класифікація зобов'язань з відшкодування шкоди:

1) **за суб'єктами** – залежно від того, ким заподіяно шкоду, а також залежно від особи потерпілого (держава, територіальна громада, фізична чи юридична особа);

2) **за об'єктом** зобов'язання з відшкодування шкоди – шкода заподіяна особі чи майну потерпілого;

3) за окремими умовами відповідальності:

– зобов'язання, що виникають у разі винного завдання шкоди;

– зобов'язання, виникнення яких не залежить від вини.

Сфера їх дії чітко визначена законом, що виключає можливість застосування аналогій або розширеного тлумачення щодо спеціальних деліктів.

За відсутності спеціального делікту завжди застосовується загальна норма.

Прикладами спеціальних деліктів є:

1) відшкодування шкоди, завданої фізичній або юридичній особі органом державної влади, органом влади АР Крим або органом місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами (ст.ст. 1173-1176 ЦК України);

2) відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою (ст. 1172 ЦК України). Безпосереднім заподіювачем шкоди в цьому випадку є:

– працівник (службовець);

– підрядник;

– учасник (член) господарського товариства чи кооперативу (тобто підприємницьких товариств), але відповідальність покладається на:

– юридичну або фізичну особу, з якою він перебуває у трудових відносинах;

– замовника за цивільно-правовим договором підряду;

– підприємницькі товариства, кооперативи, учасником (членом) яких він є.

Суб'єкт відповідальності має право зворотної вимоги (регресу) до безпосереднього заподіювача;

3) відшкодування шкоди, завданої малолітньою, неповнолітньою особою або фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена (ст.ст. 1178-1186 ЦК України);

4) відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (ст.ст. 1187, 1188 ЦК України);

5) відшкодування ядерної шкоди (ст. 1189 ЦК України);

6) відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст.ст. 1195-1208 ЦК України);

7) відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (ст.ст. 1209-1211 ЦК України).

2. Принципи європейського деліктного права¹

Україна активно й постійно підтверджує свою належність до Європи, визнає та приймає європейські цінності і принципи в усіх сферах життя загалом та в правовій сфері зокрема. Важливим у цих процесах є наближення та гармонізація українського та європейського законодавства в усіх сферах цивільно-правового регулювання. Україна має системно трансформувати своє правове регулювання. Важливою сферою гармонізації є застосування принципів європейського деліктного права в цивільному законодавстві України. Як в Україні, так і в Європейському Союзі, деліктне право є інструментом захисту прав людини у випадках заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну чи іншим правам. Застосування принципів європейського деліктного права має велике значення для їх гармонізації в деліктному законодавстві України. Однак, основна

¹на основі Фрончко В.В., Боднарчук І.В. Принципи європейського деліктного права та їх вплив на модернізацію деліктного законодавства України. *Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу* : матеріалу круглого столу (м. Тернопіль, 09 листопада 2022р).

проблема в цій сфері полягає в тому, що **ЄС не має уніфікованого деліктного права**, подібного в кожній її державі-члені.

В національних правових системах у більшості країн ЄС **термін «делікт» реципійовано з римського права**, де під ним розуміється завдання шкоди особі, її сім'ї або майну внаслідок порушення правової норми. Делікт як правопорушення **позначається різними термінами**: «tort» в англійському праві, «das Delikt», «das Schadenersatz» у німецькому праві, «délit» у французькому, «responsabilidad extracontractual» в іспанському праві, окреслюючи дещо відмінне за елементами, але однакове за змістом коло відносин, пов'язаних із настанням юридичної відповідальності за заподіяння шкоди за участю осіб, які до настання делікту не перебували у договірних відносинах. Загалом в Європі існують **три основні системи деліктного права**: французька, німецька і система загального права. На основі французької системи або системи «загального делікту» побудовані положення Цивільного кодексу Франції (Кодекс Наполеона). Німецька система (яка використовується і в Україні), заснована на BGB (Німецькому цивільному кодексі) та містить як загальні норми про делікти, так і норми про спеціальні делікти. Система загального деліктного права (використовується в Англії та Уельсі, на Кіпрі та на Мальті) не знає загального делікту і стосується переважно наслідків конкретних протиправних дій.

В усіх правових системах держав-членів ЄС **відносини, що стосуються настання деліктної відповідальності, можна поділити на дві основні категорії**: 1) відносини, в яких відповідальність виникає внаслідок діянь, вчинених самим відповідачем; 2) виникнення деліктних відносин внаслідок діянь, які не були особисто здійснені відповідачем. Окрім цього, у таких країнах ЄС як Данія, Фінляндія та Швеція існує загальне закріплення деліктної відповідальності на основі загальної норми про culpa. У Франції, Бельгії та Люксембурзі закріплено принцип загальної деліктної відповідальності, а в Австрії, Німеччині та Португалії існує система так званого «змішаного» делікту, в Греції та Італії теж закріплено загальні підстави деліктної відповідальності, однак на рівні бланкетної норми про настання відповідальності у випадку неправомірних діянь. У Великій Британії фактично відсутня систематизація і кодифікація норм права, які регулюють деліктні відносини, попри наявність розгалуженої системи прецедентного права щодо компенсації шкоди, завданої внаслідок делікту. Питання позадоговірної відповідальності ЄС врегульовано відповідно до статті 288 Договору про заснування Європейського економічного співтовариства, де закріплено, що у випадку позадоговірної відповідальності Європейський Союз, відповідно до загальних принципів права, спільних для держав-членів ЄС, зобов'язаний вчинити всі дії з метою відшкодування заподіяної шкоди його службовцями або інституціями включно з Європейським центральним банком при виконанні своїх обов'язків. Аналогічна норма закріплена у ст. 340 Договору про функціонування Європейського Союзу.

В установчих актах ЄС врегульовано питання позадоговірної відповідальності ЄС як суб'єкта права ЄС, яка регулюється за нормами та принципами міжнародного приватного права. **Згідно з практикою Суду ЄС,**

деліктна відповідальність ЄС настає за умов: а) неправомірної діяльності інституцій та органів ЄС; б) настання реальної шкоди; в) наявності причинно-наслідкового зв'язку між діянням органів та інституцій ЄС і заподіяною шкодою. Вказані умови мають кумулятивний характер, а відтак складають основу позадоговірної відповідальності ЄС усі в комплексі. Утім, міжнародно правова відповідальність ЄС не належить до сфери дії ст. 340 Договору про функціонування ЄС, адже її аспекти врегульовано нормами загального міжнародного права, як і нормами установчих актів ЄС. Попри відсутність єдиного системного регулювання позадоговірної відповідальності держав-членів за правом ЄС, натомість є **формульоване практикою Суду ЄС настання деліктної відповідальності спочатку за нормами права ЄС, а у випадку відсутності відповідного правового регулювання допускається застосування національних норм про деліктну відповідальність.** Процесуальні засади реалізації позадоговірної відповідальності ЄС викладено у ст.ст. 251-281 Договору про функціонування ЄС. Отже, позадоговірна відповідальність держав-членів ЄС регулюється як нормами загального міжнародного публічного права, так і права ЄС. Так, згідно з практикою Суду ЄС позадоговірна відповідальність держав-членів ЄС є загальним принципом права ЄС, сформованим винятково судовою практикою в ЄС. **Засадничі принципи позадоговірної відповідальності держав-членів ЄС сформовано у справах Francovich and Bonifaci v. Italy, Brasserie du Pêcheur v. Factortame, BritishTelecommunications, Stockholm Lindopark v. Sweden** тощо. Так, Суд визначив у справі Francovich and Bonifaci v. Italy **підстави отримання особою компенсації за шкоду, заподіяну порушенням державою права Європейського Союзу:** по-перше, норми, які було порушено, спрямовані на надання особі певних прав; по-друге, порушення, що мало місце, повинно бути істотним; по-третє, вимагається наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням державою-членом, а саме будь-яким органом державної влади, права Європейського Союзу та завданою шкодою. Згодом, у практиці Суду ЄС було додано наступні підстави для притягнення держави-члена ЄС до **позадоговірної відповідальності у випадку порушення нею норм права ЄС:** а) наявність принципу *effet utile* праву ЄС; б) зобов'язання держав-членів згідно з ст. 10 Договору про функціонування ЄС відшкодувати всі наслідки порушення норм права ЄС, спричинені діяннями держав-членів; в) на підставі закріпленого у ст. 340 Договору про функціонування ЄС принципу відповідальності органів публічної влади за заподіяну внаслідок їхньої діяльності шкоду. Водночас, питання позадоговірної відповідальності інших суб'єктів права ЄС, а саме фізичних та юридичних осіб, які стали учасниками спільного ринку ЄС, на рівні установчих актів Євросоюзу не врегульовано *expressis verbis*. **Компетенція ЄС у сфері регулювання деліктної відповідальності досить довгий час мала і має фрагментарний характер.** Її появі слід завдячувати наявності положень про необхідність гармонізації і зближення національного законодавства держав-членів ЄС (ст. 114-118 Договору про функціонування Європейського Союзу), правотворчій діяльності Суду ЄС, а також відповідній практиці Європейської

Комісії, результатом чого стала наявність широкого спектру директив та інших правових актів ЄС, які регулюють позадоговірну відповідальність на секторальному рівні.

Існують деякі правові акти ЄС, спрямовані на конкретні правопорушення, такі як:

1. Регламент 864/2007 від 11 липня 2007 р. – про право, що застосовується до позадоговірних зобов'язань (Рим II);

2. Директива N85/374/ЄЕС від 25 липня 1985 р. про наближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію;

3. Директиви N90/232 та N84/5 про гармонізацію законодавства держав-членів у сфері страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів;

4. Директиву 90/314/ЄЕС про комплексні туристичні подорожі, комплексні канікули та комплексні тури;

5. Директива N93/13/ЄЕС про несправедливі умови в контрактах зі споживачами. Вказані директиви у своїй більшості урегульовують питання міжнародного приватного права або конкретні делікти.

В Європі, починаючи з 2000-х років, було кілька спроб уніфікувати деліктне законодавство. Велися активні розробки загального правового акта, який би регулював весь спектр деліктних відносин в ЄС. Одним з найбільш значних кроків було створення в 2005 році **Principles of European Tort Law (Принципів європейського деліктного права)**, розроблені Європейською групою деліктного права («Тілбурзька група») під егідою Європейської Комісії та Європейського Парламенту. Європейська група з деліктного права існує до сьогодні і регулярно збирається для обговорення фундаментальних питань деліктної відповідальності. Група має на меті сприяти вдосконаленню та гармонізації деліктного права ЄС. **Принципи європейського деліктного права (далі – PETL) за логікою та алгоритмом їх побудови схожі за Принципами європейського договірного права**, розроблені Європейською комісією з договірного права («Комісія Ландо»). **PETL є прикладом** так званого «м'якого права» (право як правила поведінки, які є не є юридично обов'язковим, але можуть мати практичне значення).

Якщо оцінювати PETL як документ, який може допомогти наблизити українське деліктне законодавство до європейських стандартів, слід окреслити деякі відмінності в розумінні терміну «принципи» в українській правовій доктрині та в PETL. Так, в українському праві принципи права є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. Тобто, **принципи права в Україні** є стрижневими ідеями, найзагальнішими положеннями, які характеризують сутність права в суспільстві. Принципи формуються як правові норми і є **юридично обов'язковими**. З іншого боку, **PETL це набір правил, які не є обов'язковими для жодної країни-учасника**. Вони є орієнтирами для розробки національного законодавства у

сфері деліктів, а також спільних європейських правил. Натомість РЕТЛ можна і потрібно використовувати як орієнтир для розробки деліктного права України та з метою його наближення до європейської деліктної практики. **Деякі норми є схожими в деліктному законодавстві України та в РЕТЛ.** Так, Цивільний кодекс України і РЕТЛ визнають заподіяну шкоду загальною умовою (підставою) деліктної відповідальності. Немає шкоди – немає делікту. Шкода – це майнова на або немайнова шкода охоронюваним законом інтересам (ст.ст. 1166-1167 ЦК України та ст. 2:101 РЕТЛ). Окрім шкоди, існують інші ознаки деліктної відповідальності: протиправна поведінка, причинно-наслідковий зв'язок і вина – які є необхідними загалом, але не можуть розглядатися відокремлено в конкретних випадках делікту. Загальне розуміння кожної ознаки деліктної відповідальності в українській правовій доктрині та в РЕТЛ сильно відрізняються. Так, **українська доктрина базується на концепції «складу цивільного правопорушення».** Цивільне правопорушення є складним, але єдиним діянням, яке містить кілька суб'єктивних і об'єктивних елементів. Сукупність цих ознак об'єктивного і суб'єктивного порядку розглядається як склад правопорушення, який і слугує підставою відповідальності. Концепція «складу цивільного правопорушення» складається з чотирьох елементів: протиправна поведінка, наслідки у вигляді шкоди, причинний зв'язок (причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою) і вина. **Перші три елементи характеризуються як об'єктивні. Вина є суб'єктивним елементом і означає суб'єктивне ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків.** Концепція «складу цивільного правопорушення» все ще визнається офіційно і використовується в судових рішеннях судів України.

Європейський підхід РЕТЛ не визнає поняття «склад цивільного правопорушення». Такий підхід є більш коректним для деліктного права. Термін «склад» означає нерозривну комбінацію елементів, де відсутність одного елемента руйнує сполуку. Таке значення має «склад злочину». У кримінальному праві воно визначається як сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які дозволяють кваліфікувати діяння як конкретний злочин. Для кваліфікації необхідна наявність усіх ознак складу злочину. Що стосується цивільних деліктів, аналіз законодавства та судова практика показує, що деліктна відповідальність іноді виникає, коли шкода завдана правомірною поведінкою або незважаючи на вину. Тому навряд чи можна говорити про так званий «склад цивільного правопорушення». **Відповідно до принципів РЕТЛ умовою деліктної відповідальності є шкода (Розділ II РЕТЛ).** Шкода може бути як майновою, так і немайновою. **Майнова шкода визначається як зменшення майна потерпілого внаслідок збиткової події (ст. 10:201 РЕТЛ).** У випадку тілесних ушкоджень, які включають ушкодження тілесного здоров'я чи психічного здоров'я, матеріальна шкода включає втрату доходу, погіршення здатності заробляти та розумні витрати, такі як вартість медичної допомоги. У разі смерті такі особи, як члени сім'ї, яких померлий утримував або мав би утримувати, якби смерть не настала, вважаються такими, що зазнали шкоди, яка підлягає відшкодуванню, у розмірі втрати цієї підтримки (стаття 10:202 РЕТЛ).

Моральна шкода чітко не визначена в РЕТЛ. Стаття 10:301 лише вказує, що з огляду на обсяг його захисту (стаття 2:102), порушення інтересу може бути підставою для компенсації моральної шкоди. Зокрема, це стосується випадків, коли жертва зазнала тілесних ушкоджень або посягала на людську гідність, свободу чи інші особистісні права. Моральна шкода також може бути предметом відшкодування особами, які перебувають у близьких стосунках із потерпілим, який отримав смертельну або дуже серйозну несмертельну травму. Інші передумови деліктної відповідальності, такі як протиправна поведінка, причинний зв'язок і вина, також відображають відмінності в українському деліктному законодавстві та в РЕТЛ. **І якщо відмінності в протиправності здебільшого стосуються поведінки потерпілого, то причинно-наслідковий зв'язок і вина мають абсолютно різне значення в українській правовій практиці та в РЕТЛ.** Стосовно причинного зв'язку, – він не є цивільно-правовою категорією і український законодавець рідко до нього звертається. Так, українська юридична практика має тенденцію посилалися на так званий «прямий (безпосередній) причинно-наслідковий зв'язок». Пленум Верховного Суду України в постанові від 27 березня 1992 р. №6 «Про судову практику в справах за позовами про відшкодування шкоди» зазначив, що «при розгляді позовів про відшкодування шкоди суди повинні мати на увазі, що (...) шкода, заподіяна особі чи майну людини, а також шкода, завдана майну юридичної особи, відшкодовується особою, яка заподіяла шкоду у випадку, якщо його або її поведінка була незаконною і між ними існував прямий причинний зв'язок між поведінкою та шкодою». Термін «прямий причинно-наслідковий зв'язок» означає відсутність посередника між дією та заподіяною шкодою. Це можна доречно проаналізувати, коли один злочинець виконує одну окрему дію. Але в разі кількох дій кількох винуватців ідея прямого причинно-наслідкового зв'язку не працює. Вищий господарський суд України у Роз'ясненні N02-5/215 від 01.04.1994 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди» рекомендував питання про наявність або відсутність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою вирішувати шляхом оцінки усіх фактичних обставин справи. Підхід РЕТЛ може бути корисним для української цивілістичної практики з точки зору проведення аналізу причинно-наслідкових зв'язків. **Основне поняття причинно-наслідкового зв'язку, яке використовується у РЕТЛ, є «Conditio sine qua non».** Стаття 3:101 закріплює, що «діяльність або поведінка є причиною заподіяння шкоди потерпілому, якщо за відсутності такої діяльності шкода б не настала». Подальші статті РЕТЛ містять рекомендації щодо випадків множинної діяльності кількох правопорушників. Є версії щодо одночасних причин, альтернативних причин, потенціалу причини та невизначений частковий причинно-наслідковий зв'язок у РЕТЛ.

Ще один аспект передумов деліктної відповідальності, який по-різному розуміється в українському законодавстві та в РЕТЛ стосується вини. Традиційно в українському деліктному праві вину розуміють як психічне ставлення заподіювача шкоди до своєї протиправної поведінки та завданої

шкоди. Коли заподіювач шкоди усвідомлює свою небезпечність поведінки та бажає завдати шкоду та/або передбачає її можливість настання, вина кваліфікується як **умисел**. **Необережність** – вид вини, коли у заподіювача шкоди немає наміру діяти протиправно та заподіяти шкоду. Незважаючи на критику, психічне поняття вини залишається провідним в українській правовій доктрині. **Принципи європейського деліктного права** передбачають дещо інше значення вини **на основі** так званого **об’єктивного стандарту**. **Вина означає** не психічне (внутрішнє) відношення, а **порушення «необхідного стандарту поведінки»**. Стаття 4:102 PECTL стверджує, що необхідним стандартом поведінки є стандарт розумної людини в даних обставинах і залежить, зокрема, від характеру та вартості захищеного інтересу, небезпеки діяльності, досвіду, який потрібно очікувати від особи, яка виконує це, передбачуваність шкоди, близькість або особлива довіри між залученими особами, а також доступність і вартість запобіжних або альтернативних методів. Розуміння вини через так званий об’єктивний стандарт поведінки краще відповідає цивільному праву, ніж суб’єктивне поняття. Цивільне право, на відміну від кримінального, позбавлене механізму доказування вини як психологічного, внутрішнього ставлення. Отже, судді в цивільних справах мають керуватися лише об’єктивними фактами та стандартами.

Отже, PECTL, як і будь-який інший інструмент м’якого права, не претендує на роль ідеального регулятора будь-яких відносин певного виду, але цей документ передбачає загальні правила, засновані на сумі європейського досвіду, сьогоденного і минулого. PECTL повинні бути прийняті до уваги як державами-членами ЄС, так і асоційованими країнами, включаючи Україну. Право ЄС сформувало низку норм і принципів, які прямо і безпосередньо регулюють деліктні відносини. Вони містяться як в установчих актах, такі в актах вторинного права ЄС, відображені в актах рекомендаційного характеру і у практиці Європейського Суду. **Особливістю правового регулювання деліктних відносин у ЄС можна визначити жорстке нормативне регулювання галузевої деліктної відповідальності**, наприклад, у сфері захисту прав споживачів, транспортній сфері тощо, та **досить м’яке регулювання загальних засад настання, здійснення та припинення деліктних відносин у праві ЄС**. Як і у деліктному праві, а також і в всьому цивільному праві Європейських країн, сьогодні майже **припинилася дискусія щодо необхідності та можливості створення єдиного нормативного акту, який би регулював питання відшкодування позадоговірної шкоди**. Вже навіть не йдеться про створення єдиного Цивільного кодексу ЄС. Держави-члени ЄС в переважній більшості уже прийняли свої національні цивільні кодекси та фокусуються на їх виконанні та новому тлумаченні. Німеччина та Франція, як законодавці західноєвропейської цивільної кодифікації, перебувають сьогодні в процесі оновлення та модернізації цивільного законодавства, зокрема і в сфері деліктного права. Отже, тенденція до централізації правового регулювання зобов’язань із заподіяння шкоди змінилася протилежним напрямом розвитку – створення національних норм, розвиток національної судової практики та обговорення внутрішніх підходів

різних держав до розгляду деліктних справ. Основна проблема наближення деліктного законодавства України до деліктного права ЄС полягає в тому, що в ЄС немає спільних норм про делікти. Усі спроби гармонізувати деліктне право зупинялися на створенні актів «м'якого права» – загальних необов'язкових норм і принципів. Одним із найвизначніших прикладів є RETL – Принципи європейського деліктного права. RETL демонструє сучасне розуміння деліктів, встановлює умови деліктної відповідальності, а також інші відповідні вимоги. Норми українського деліктного права дійсно забезпечують захист порушених прав потерпілого, однак деякі рекомендації RETL, такі як умови деліктної відповідальності, розуміння причинно-наслідкового зв'язку та вини, повинні бути взяті до уваги під час модернізації українського деліктного законодавства.

3. Окремі спеціальні делікти

Характеризуючи перше питання, ми з вами згадали декілька прикладів спеціальних деліктів. Всі вони регулюються окремими нормами ЦК України, а окремі з них – ще й спеціальними законами. Одним з таких деліктів є ситуації, передбачені у ст. 1176 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду». Ця норма з моменту набрання чинності ЦК України декілька раз зазнавала змін та доповнень – Законами №3165-IV від 01.12.2005 р., №4652-VI від 13.04.2012 р., №720-IX від 17.06.2020 р.

Наразі нормативний зміст цих деліктів такий:

– шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, **відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ч. 1 ст. 1176);**

– право на відшкодування шкоди, завданої фізичній особі незаконними діями органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, виникає у випадках, передбачених законом (ч. 2 ст. 1176);

– якщо кримінальне провадження закрито на підставі закону про амністію або акта про помилування, право на відшкодування шкоди не виникає (ч. 3 ст. 1176);

– фізична особа, яка у процесі досудового розслідування або судового провадження шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню запобіжного заходу, незаконному затриманню, незаконному накладенню адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, не має права на відшкодування шкоди (ч. 4 ст. 1176);

– шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, відшкодовується державою в повному обсязі в разі встановлення в діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ч. 5 ст. 1176);

– шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується на загальних підставах (ч. 6 ст. 1176);

– порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, встановлюється законом (ч. 7 ст. 1176).

Як бачимо, в другій та сьомій частинах ст. 1176 згадується про спеціальний закон. Ним є закон від 01.12.1994 р. №266/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text>).

Розглянемо положення цього законодавчого акта (далі – Закон).

Відшкодуванню підлягає шкода, завдана громадянинуві внаслідок:

1) незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян;

2) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу;

3) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства.

В зазначених вище випадках **завдана шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини** посадових осіб органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду (ст. 1 Закону).

Право на відшкодування шкоди виникає у випадках:

1) постановлення виправдувального вироку суду;

2) встановлення в обвинувальному вирокі суду чи іншому рішенні суду (крім ухвали суду про призначення нового розгляду) факту незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних

дій, що обмежують чи порушують права та свободи громадян, незаконного проведення оперативно-розшукових заходів;

3) закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення або невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи у суді і вичерпанням можливостей їх отримати;

4) закриття справи про адміністративне правопорушення (ст. 2 Закону).

Громадянинові відшкодовуються (повертаються):

1) заробіток та інші грошові доходи, які він втратив внаслідок незаконних дій;

2) майно (в тому числі гроші, грошові вклади і відсотки по них, цінні папери та відсотки по них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в доход держави судом, вилучене органами досудового розслідування, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт;

3) штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати, сплачені громадянином;

4) суми, сплачені громадянином у зв'язку з поданням йому юридичної допомоги;

5) моральна шкода (ст. 3 Закону).

В абсолютній більшості випадків (передбачені у пп. 1, 3, 4 і 5 ст. 3 Закону) **відшкодування шкоди провадиться за рахунок коштів державного бюджету.** Розмір сум, які підлягають відшкодуванню, визначається з урахуванням заробітку, не одержаного громадянином за час відсторонення від роботи (посади), за час відбування кримінального покарання чи виправних робіт як адміністративного стягнення. **Майно повертається в натурі,** а в разі неможливості повернення в натурі його вартість відшкодовується за рахунок тих підприємств, установ, організацій, яким воно передано безоплатно. Вартість жилих будинків, квартир, інших споруд відшкодовується лише у разі, якщо зазначене майно не збереглося в натурі і громадянин відмовився від надання йому рівноцінного жилого приміщення з безоплатною передачею у його власність або у разі згоди на це громадянина. Вартість втраченого житла відшкодовується виходячи з ринкових цін, що діють на момент звернення громадянина про відшкодування шкоди. У разі ліквідації підприємств, установ, організацій, яким майно було передано безоплатно, або недостатності у них коштів для відшкодування шкоди вартість майна (частина вартості) відшкодовується за рахунок державного бюджету. **Вартість майна визначається за цінами, що діють на момент прийняття рішення про відшкодування шкоди.** У разі пошкодження майна завдана шкода відшкодовується повністю. **Відшкодування моральної шкоди провадиться у разі,** коли незаконні дії органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду завдали моральної втрати громадянинові, призвели до порушення його нормальних життєвих

зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. **Моральною шкодою визнаються** страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру (ст. 4 Закону).

У разі смерті громадянина **право на відшкодування шкоди** за загальним правилом **переходить до його спадкоємців**. (ст. 5 Закону).

У разі виникнення права на відшкодування завданої шкоди орган, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, слідчий, дізнавач, прокурор або суд зобов'язані роз'яснити особі порядок поновлення її порушених прав чи свобод та відшкодування завданої шкоди.

Розмір відшкодуваної шкоди залежно від того, який орган провадив слідчі (розшукові) дії чи розглядав справу, **у місячний термін** з дня звернення громадянина **визначають відповідні органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратура і суд**, про що виносять постанову (ухвалу). Якщо кримінальне провадження закрито судом при розгляді кримінальної справи в апеляційному або касаційному порядку, зазначені дії провадить суд, що розглядав справу у першій інстанції. У разі незгоди з винесеною постановою (ухвалою) про відшкодування шкоди громадянин відповідно до положень цивільного процесуального законодавства може оскаржити постанову до суду, а ухвалу суду – до суду вищої інстанції в апеляційному порядку (ст. 12 Закону).

Питання про відшкодування моральної шкоди за заявою громадянина вирішується судом відповідно до чинного законодавства в ухвалі, про яку зазначалось вище. Розмір моральної шкоди визначається з урахуванням обставин справи в межах, встановлених цивільним законодавством. **Відшкодування моральної шкоди** за час перебування під слідством чи судом **провадиться виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством чи судом** (ст. 13 Закону).

Поновлення службових, пенсійних, житлових, інших особистих і майнових прав та відшкодування іншої шкоди, завданої військовослужбовцю Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, створюваних відповідно до законодавства України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ України та Державної кримінально-виконавчої служби України, поліцейським, працівникам Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, провадиться за правилами, встановленими цим Законом (ст. 15 Закону).

Отже, спостерігаємо чимало особливостей відшкодування у цих спеціальних деліктах, однією з яких є встановлення мінімального розміру моральної шкоди, що зазвичай у законодавстві не спостерігається.

Питання для перевірки знань та самоконтролю:

1. Назвіть та охарактеризуйте ознаки деліктної відповідальності.
2. Назвіть та охарактеризуйте підстави деліктної відповідальності.
3. Які обставини слід довести для встановлення існування причинного зв'язку між протиправною поведінкою заподіювача шкоди і шкодою?
4. Охарактеризуйте відмінності договірної та недоговірної відповідальності.
5. Які різновиди зобов'язань з відшкодування шкоди виокремлюють за критерієм «суб'єкт»?
6. Які різновиди зобов'язань з відшкодування шкоди виокремлюють за критерієм «об'єкт»?
7. Які різновиди зобов'язань з відшкодування шкоди виокремлюють за критерієм «окремі умови відповідальності»?
8. Про які особливості розуміння «принципи деліктного права» у вітчизняній доктрині та законодавстві та в ЄС Ви дізналися? Як принципи європейського деліктного права впливають на модернізацію деліктного законодавства України?
9. Охарактеризуйте особливості відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.
10. Наведіть приклади та охарактеризуйте інші відомі Вам спеціальні делікти.